

ДЕЈАН АНТИЋ*
Филозофски факултет
Ниш

UDC: 355.47/.49:356(497.11)

Прегледни рад

Примљен: 22.03.2021

Одобен: 27.04.2021

Страна: 233–244

DOI: 10.51738/Kpolisa2021.18.2r.3.03

ОТКРИВАЊЕ СПОМЕН КОСТУРНИЦЕ У СУРДУЛИЦИ 1924. ГОДИНЕ**

Сажетак: Циљ истраживања јесте реконструкција догађаја који су обележили чин откривања и освештања Спомен-капеле у Сурдулици 24. августа 1924. године. Због недостатка примарних историјских извора чији је нестанак директна последица поновљене бугарске окупације у Другом светском рату, питање изградње и откривања сурдуличке Спомен-костурнице као симбола страдања српског југа (1915-1918) у историографији није детаљно обрађено. Критичком анализом текстова у српским дневним новинама *Време*, *Правда*, *Политика* и бугарским *Мир* и *Прапорец* настојали смо да расветлимо историјске непознанице о наведеном питању. Истраживање смо спровели на корпусу штампе публиковане од 23. до 29. августа 1924. Јединица анализе био је сваки појединачни текст који за тему има откривање Спомен-костурнице, као и сведочења савременика о једном од највећих бугарских злочина Првог светског рата. У раду су представљене чињенице о припремама локалних и државних власти за сурдуличку церемонију. Текст доноси и податке о званицама, коначном изгледу спомен-објекта, преносу посмртних остатака сурдуличких жртава из привремене крипте у новоизграђену Спомен-гробницу, а простор је дат и представљању домаћих медијских написа о бугарским злоделима.

Кључне речи: Спомен-костурница, Сурдулица, бугарска окупација, штампа, Први светски рат.

* dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

Уводно разматрање

Због немогућности да пружи ефикасан отпор вишеструко бројнијим снагама Централних сила које су надирале из више праваца, војска Краљевине Србије је у касну јесен 1915. године била приморана на повлачење ка острву Крф. Територију Србије окупирале су удружене аустроугарске, бугарске и немачке трупе. На основу Тајног договора постигнутог 6. септембра 1915. године између Краљевине Бугарске и Немачке царевине, Бугарској је након слома српске одбране омогућено територијално проширење за око 51.425 квадратних километара (Аврамовски 1985, 169-170). Под контролом бугарских трупа крајем децембра 1915. године нашла се читава територија југоисточне Србије и вардарског дела Македоније. Ове крајеве је званична Софија анектирала и на њима образовала две војно-управне области – моравску и македонску. Седиште моравске војно-инспекционе области било је у Нишу, а македонске у Скопљу. (Стојанчевић 1988, 57).

Током трогодишње окупационе управе у југоисточној Србији, бугарски војници и комите починили су над српским народом небројене злочине. Варваризам окупатора започео је још за време борбених дејстава 1915. године када су убијани српски заробљеници и рањеници. Тако је из централне војне болнице у Штипу по паду овог места нестало 114 рањеника без трага. Слична судбина задесила је и групу од 150-200 српских војника који су свирепо ликвидирани у месту Љуботен на путу Штип – Радовиште и многе друге ратне заробљенике. Пре ликвидације заробљеници су пљачкани и малтретирани. Поступање са њима било је у супротности са ратним правом и обичајем рата. (Извештај међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919, 2).

Након успостављања бугарског система власти започео је обрачун и са цивилним српским становништвом. Без икаквог судског поступка окупатор је хапсио и ликвидирао свештенике, учитеље, трговце, чиновнике, правнике и грађане чија је једина кривица била припадност српском националном корпусу. Убијено је преко 200 свештених лица међу којима је било и високих црквених великодостојника попут скопског митрополита Вићентија Крцића који је ликвидирани на путу Призрен – Скопље, негде у Качаничкој клисури, после чега су егзекутори његов леш спалили. Мотиве за спровођење злочиначке политике треба тражити у намери обезглављивања српског народа. Великобугарски војни и политички стратеги били су уверени да би са уништењем интелектуалне и духовне елите, Србима био лако наметнут бугарски национални идентитет. Због тога су се први на удару окупационих власти нашли управо виђенији Срби.

Дошавши са убеђењем да је територија југоисточне Србије заправо бугарска земља на којој живе стари Бугари, окупатор је забранио употребу српског језика, имена, симбола, писма и књига. Затирани су споменици и трагови српске прошлости, забрањиване су књиге и богослужења на српском језику, фалсификовани су записи и натписи у многим црквама и манастирима. Упоредо са политиком десрбизације вршено је насилно наметање бугарског националног осећања. Уместо српских школа отворана су бугарска училишта чије је похађање било обавезно. Становништво је присиљавано да узме учешћа у манифестацијама бугарског патриотизма. Бугарски књижевници и научници држали су предавања широм Поморавља и јужне Србије о „бугарском карактеру” поменутих крајева, док је увођењем пореза, реквизиција и других намета становништву, вршена максимална економска експлоатација поробљене Србије. (Извештај међусавезничке комисије одређене да констатује све повреде Хашке конференције и међународног права учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919, 2-8).

Па ипак, упркос максималној ангажованости Бугара, политика десрбизације није давала жељене резултате. Још у првим месецима окупације српски народ је пружио пасиван отпор бугаризацији, да би се почетком 1917. године пасиван отпор трансформисао у отворену оружану побуну (Младеновић 2017, 10). Увидевши, да југоисточној Србији не могу без присиле наметнути бугарски карактер, окупационе снаге су се определиле да насиљем и масовним злочинима реализију свој циљ. У том смислу, за вршење највећих злочина влада и војни врх Краљевине Бугарске употребиле су регуларне оружане формације и бугарске комите. Терор и убијања Срба у Војноинспекцијској области Морава од касне јесени 1915. године све до завршетка рата постали су свакодневица. Посебно се по броју убијених Срба и разним свирепостима Бугара издвајала варош Сурдулица. Користећи изговор да похапшене Србе из Врања, Лесковца, Ниша, Прокупља, Гњилана, Куманова и других крајева воде у интернацију пут Софије, Бугари су Сурдулицу изабрали као полигон за пљачку и масовне егзекуције поробљеног цивилног становништва. (Хаџи-Васиљевић 1922, 71).

По завршетку рата и ослобођењу југа Србије октобра 1918. године вршена су детаљна истраживања бугарских злочина и непочинства на просторима подно Варденика и Чемерника. Иста су вршили како домаћи тако и страни стручњаци. На основу ексхумације лешева из масовних гробница у близини Сурдулице швајарски криминолог др Арчибалд Рајс је изнео податак да су на том простору бугарске власти убиле око 3000 Срба, док је амерички новинар Вилијам Драјтон Сурдулицу означио као највећу „кланицу” српског народа. Подаци са мировне конференције у Паризу (1919-1920) сведоче да је у Сурдулици са околином пострадао око 6.000 српских цивила, док се према налазима Министарства вера Краљевине СХС помиње цифра од око 8.000 убијених људи. (Ђорић 2016, 124-125). У

српској штампи после Првог светског рата могли су се срести и подаци да је број сурдуличких страдалника много већи од оног који је приказан у званичној статистици и да се приближава цифри од 10.000 људи. (Политика, 28.06.1922). Без обзира на различите податке, наведене чињенице недвосмислено указују да је Сурдулица једно од највећих губилишта српског народа са југа Србије у Великом рату.

По повлачењу бугарских трупа и ослобођењу, грађани Сурдулице су формирали Одбор за подизање споменика мучки поубијаним Србима (1915–1918). Одбор је радио на ископавању тела сурдуличких жртава, и на обезбеђивању средстава за изградњу Спомен капеле са костурницом у којој би трајно били похрањени њихови посмртни остаци. Први прилог за изградњу споменика од 170 наполеона у злату пронађен је приликом ексхумације жртава у оделима убијених Срба. Убрзо су подршку у прилозима и субвенцијама за подизање Спомен-костурнице и четвороразредне гимназије у славу пострадалих Срба пружили грађанство, држава и краљ Александар I Карађорђевић (Трајковић 1983, 161-163). Пројекат Спомен костурнице са гимназијом израдили су архитекта Петар Ј. Поповић и Василије Андросов. (Музеј Српске православне цркве, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 7896). Радови на њеном подизању започели су на Видовдан 1922. године када је др Иван Рибар председник Народне скупштине Краљевине СХС у присуству једног броја министара и народних посланика положио камен темељац (Дојчиновић 2011, 44).

Откривање Спомен-костурнице

Вишегодишње ангажовање чланова Одбора сурдуличких родољуба у очувању сећања на жртве бугарског терора спровођеног над Србима из јужних српских крајева за време Првог светског рата резултирало је изградњом и свечаним откривањем Спомен-костурнице и спомен гимназије у Сурдулици. Чину откривања и освећења овог јединственог споменика, уприличеном у недељу 24. августа 1924. године, присуствовали су краљ Александар I Карађорђевић, краљица Марија, патријарх Димитрије Павловић и представници највишег државног руководства. Посебно је приметно било учешће великог броја породица жртава бугарских злочина. Тога дана Сурдулица је добила своје сакрално место које је грађане југословенске краљевине подсећало на страдање више хиљада цивила убијених јер су припадали српском народу (Трајковић 1983: 166). Радило се о тужној свечаности која је носила посебан значај за Краљевину СХС о чему су августовских дана 1924. године исцрпно извештавали домаћи, али и бугарски штампани медији.

Први договорени термин за откривање Спомен капеле са костурницом био је уторак, 19. август 1924. године. Одбор и локалне власти вршиле

су убрзане припреме јер се очекивао долазак краља, чланова владе, представника Народне скупштине, бројних посланика, патријарха, митрополита Варнаве, епископа нишког Доситеја, ректора и професора Универзитета у Београду, чланова Међународне комисије за ископавање костију у Сурдулици, војске, чланова Народне Одбране и других грађанских удружења, као и великог броја породица жртава бугарских злочина попут свештеника Димитрија Мијајловића са сином, Светозара Недељковића познатог опанчара из Лесковца и Ђорђа Тасића лесковачког просветног радника. За учеснике свечаности био је планиран специјалан воз из Београда којим су највише званице требале да пристигну у Владичин Хан, 19. августа у 06 часова ујутру (Време, 09.08.1924.). Убрзо је првобитна одлука да се откривање Спомен-костурнице изврши 19. августа измењена на седници владе Краљевине СХС. На заседању од 10. августа 1924. године влада је донела решење да се тужна свечаност у Сурдулици одложи за пет дана и уприличи у недељу 24. августа (Правда, 11.08.1924.).

Уочи најављеног догађаја дневни лист *Време* је под насловом *Пред свечаностима у Сурдулици* штампао писмо професора Петра М. Илића у којем овај просветни радник, као савременик догађаја, подсећа јавност на бугарска злодела из периода Другог балканског рата и Великог рата (1915 – 1918), посебно апострофирајући Сурдулицу, Јелашницу и Арапову долину код Лесковца као места великог страдања и „срамоте на образу бугарских управљача”. У тексту који је уредништву листа *Време* упутио као реакцију на писање софијске дневне штампе Илић је изнео став да упркос свим злоделима окупатора које су документовали др Арчибалд Рајс, др Јован Хаци-Васиљевић, Драгиша Васић и Сретен Динић ипак верује у могућност измирења српског и бугарског народа, које је по њему изводљиво променом нарави и карактера бугарских државника и политичким васпитањем народа у духу помирљивости и братског споразумевања (Време, 22.08.1924.).

Док је државно руководство вршило последње припреме за пут према Сурдулици овим писмом је домаћа јавност накратко подсећена на страдања Срба током бугарске окупације југоисточне Србије. Већ у суботу 23. августа краљ Александар и краљица Марија су кренули из Тополе за Младеновац, одакле су у вечерњим часовима дворским возом наставили ка Владичином Хану (Правда, 23.08.1924.). Истога дана по одлуци владе пут Сурдулице су из Београда кренули и председник владе Љубомир Давидовић у пратњи свог шефа кабинета г. Влајића, министар војни и морнарице генерал Стеван Хацић, министар пољопривреде Фран Куловец и потпредседник Народне скупштине Љубомир Бакић (Време, 23.08.1924; Правда, 24.08.1924.).

Сурдулица је 23. августа, дан уочи освећења Спомен костурнице и гимназије била окићена тробојкама и црним заставама. У самој вароши направљен је славолук на којем су златним словима исписана имена дубодолина, јама и шикара у којима су бугарски војници и комите свирепо уби-

јали и затрпавали Србе током рата. „Врла Река, Дубрава, Стојкова шума, Дубока долина, Радићева бара, Калифер, Влашки До” су места где су своје животе скончали многи свештеници, учитељи, сељаци, жене, деца, старци и сви који су се противили политици бугаризације. Недалеко од славолука назирали су се обриси капеле усправљене уз гимназијску зграду која је завршена још 1923. године. Иако неосвећена, гимназија је одмах по завршетку грађевинских радова отпочела са функционисањем и већ се у њој школовало 140 ученика у четири разреда. На првом спрату гимназије налазила се велика свечана сала, а у њеном приземљу учионица коју је красила географска карта Краљевине СХС, и простор за гимнастику. Капела која је подигнута уз гимназију имала је поплочани под испод којег се силазило у костурницу. Био је то простор намењен за сахрану пронађених посмртних остатака сурдуличких жртава. Грађење овог спомен-објекта коштало је близу два милиона динара. Око 800.000 динара за изградњу дала је држава, 100.000 динара приложио је краљ Александар, а остатак је сакупљен од добровољних прилога грађана и породица пострадалих (Политика, 24.08.1924.).

Очекујући долазак краља у њихову варош Сурдуличани су подигли тријумфалну капију на којој је писало: „Добро нам дошао наш мили краљу, осветитељу гробова светих”. (Политика, 24.08.1924.). Осим државног руководства и политичке елите пут југа је 23. августа кренуо и патријарх Димитрије. По одслужењу суботње Свете литургије у београдском Саборном храму он се у пратњи високих црквених великодостојника упутио за древни град Пећ где је уз потпору државних власти планирано његово устоличење.¹ На том путу прва патријархова станица била је Сурдулица. У њој је са свештенством требало да чинодејствује на преносу посмртних остатака сурдуличких жртава из привремене у новоизграђену Спомен-костурницу и освећењу исте. Овај догађај био је тема многих дневних листова. У најави свечаности дневни лист *Време* је објавио Поменик знаних сурдуличких жртава бугарског терора са основним информацијама о њима, а потом је констатовао да српски народ готово да нема великих обележавања као што их имају други народи којима историја није била маћеха, већ су му многе свечаности тужне и трагичне попут сурдуличке (Време, 24.08.1924.).

Најављујући освећење Спомен објекта у Сурдулици лист *Политика* је 24. августа 1924. године објавио извод из извештаја о бугарским злоделима професора лозанског универзитета др Арчибалда Рајса поднетог 18. децем-

¹ Митрополит београдски и архиепископ Србије Димитрије Павловић изабран је 1920. године за патријарха уједињене Српске православне цркве. Због времена потребног за реорганизацију СПЦ након уједињења покрајинских црквених организација у јединствен црквени систем, устоличење патријарха Димитрија обављено је у Пећкој патријаршији четири година након његовог избора. Свети Архиепископски Сабор је заседао 26-27. августа 1924, а чин устоличења је започео празничним богослужењем којем је присуствовао и краљ Александар I Карађорђевић (Пилиповић, 2020: 40-41).

бра 1918. године. У извештају швајцаски криминолог наводи како је лично и уз помоћ бугарских докумената утврдио да је у Сурдулици убијено између две и три хиљаде цивила из разних крајева окупиране земље. Међу жртвама је, према његовим истраживањима, било и живо закопаних људи који су у јамама каменовани и затрпавани. Одлуке о убијању доношене су одмах, а убиства су вршена на лицу места под контролом посебне Комисије на чијем је челу био пуковник бугарске војске Стојан Јурков. Убијани су и тешки болесници. Још је према Рајсовим наводима седамдесет људи из Сурдулице интернирано, две стотине младића регрутовано за бугарску војску, а све што је имало било какву већу вредност отимано је од цивилног становништва. Уништаване су српске књиге и споменици. Српска црква је претворена у шизматичку, а српско становништво је било присиљено да ради без накнаде под претњом смрћу (Политика, 24.08.1924.).

Имајући у виду тако велике обресе страдања, приказане очима једног неутралног експерта, разумљиво је што су се 24. августа 1924. године у Сурдулици окупили највиши представници државне и духовне власти једног народа, краљ и патријарх. Грађани Сурдулице очекивали су долазак патријарха у 8 часова ујутру, а долазак монарха два сата касније. Међутим, негде око 7 часова, још док је трајала јутарња служба у сурдуличкој цркви, патријарх Димитрије је стигао у варош. Пред гимназијом га је дочекао директор ове образовне установе Љуба Алексић и показао му нову зграду. Потом је патријарх прешао у цркву која се налазила преко пута гимназије пред којом га је дочекао протојереј сурдулички Сребрн Благојевић. За све то време сурдуличке улице су се пуниле народом који је у варош пристизао са свих страна. Брзо за патријархом дошао је и председник владе Љуба Давидовић у пратњи својих министара (Политика, 25.08.1924.).

Негде око 9:30 часова на железничку станицу Владичин Хан пристигао је и дворски воз са краљевским паром. Краљеву пратњу у возу чинили су маршал двора генерал Јеврем Дамјановић, командант Краљеве гарде генерал Петар Живковић и министар двора Драгомир Јанковић. На станици су их дочекали командант Треће армијске области генерал Божидар Терзић и командант Моравске дивизије генерал Јосиф Костић. Пола сата касније Карађорђевиће је на мосту код Врле Реке дочекао председник сурдуличке општине Јаков Ивановић понудивши их по старом српском обичају хлебом и сољу. Пред другом варошком капијом монарха су дочекали председник владе, министри, народни посланици из врањске области Живојин Рафајловић, Тома Поповић, Влајко Коцић, Стојан Костић, Христа Прикић, Прока Станковић и посланик из Босне Марко Ђаковић. У име четника поздравили су га Коста Пећанац и Илија Трифуновић, а у име Удружења инвалида капетан Мића Војновић. Присутни су били и представници других удружења и организација. Док се поворка на челу са краљем кретала према гимназији, окупљени народ је поздрављао, а читав скуп је обезбеђивала београдска полиција. Пре него што су стигли до Спомен гимназије, краљ и краљица су

посетили сурдуличку цркву. У порти их је поздравио прота Благојевић, а на црквеном прагу краља су дочекали патријарх Димитрије Павловић и митрополит Варнава Росић. Пред црквом је била постројена почасна чета Краљеве гарде, а са њене леве стране ескадрон коњице. Краљевски пар су поздравили и припадници Соколског покрета након чега су Александар и Марија заузели посебно место на подигнутој трибини пред гимназијом, а црквени великодостојници започели освећење капеле и гимназије (Политика, 25.08.1924; Време, 25.08.1924.). На улазу Спомен-капеле са криптом која је чинила десно крило гимназијске зграде златним словима биле су утиснуте речи: „За владе Њ. В. Краља Александра Првог и Патријарха господина Димитрија подиже се мучки поубијаним Србима у Сурдулици од 1915. до 1918. године споменик овај 1924. године” (Правда, 25.08.1924).

По завршеном освећењу присутнима се обратио директор гимназије Љуба Алексић који је подсетивши окупљене на бугарске злочине у Србији (1915–1918), објаснио и како су грађани Сурдулице дошли на идеју о подизању Спомен капеле са гимназијом. Према његовим речима када су почела ископавања посмртних остатака жртава бугарског терора, у постави капута једног од убијених и закопаних Срба пронађено је 40 наполеона. Иако су Бугари пре убијања најпре претресали и пљачкали све заробљенике, овај новац им је промакао. Због тога је одлучено да то буде први прилог за изградњу споменика (Политика, 25.08.1924.). У наставку обраћања окупљенима директор Алексић је закључио: „Ова, за овај крај величанствена гимназијска зграда, ова капела скромна али лепа, чијем освећењу данас присуствујете, биће не само склониште мртвих остатака ових невиних Срба мучки побијених од Бугара, већ ће бити и вечити сведок бугарских недела. У њима ће се омладина напајати не само знањем и вером, него и љубави према краљу и отаџбини. Гимназијска зграда и капела биће за вечита времена видан знак признања и народне захвалности овим невиним Србима мученицима али ће овај споменик служити свима нашим непријатељима, а нарочито Бугарима за вечити мементо. Он ће им увек говорити – можете нас браћо Бугари уништавати, можете нас истребљивати, али ћемо на крају крајева ипак ми победити” (Време, 25.08.1924.).

По обраћању директора гимназије, кренуо је пренос посмртних остатака сурдуличких страдалника из привремене капеле у Спомен-костурницу. Кости сурдуличких страдалника су након ископавања чуване на падини испод саме вароши у малој сеоској капели са дрвеним крстом која се налазила на самом месту извршења бугарских злочина (Дубока Долина, прим. Д.А.). Приликом преноса смештене су у десет мртвачких сандука и донете пред саму варош. Краљ и краљица остали су пред капелом, а поворка је кренула од улаза у Сурдулицу преко главног трга ка Спомен-костурници. На челу поворке ношен је крст, а поред њега две девојчице чији су родитељи страдали од бугарског терора носиле су воштанице, једна са леве, друга са десне стране. За њима је ношено дванаест венаца. Венац краљевске по-

родице био је од сребрног ловоровог лишћа и на траци је писало: „Нашим мученицима, Александар и Марија”. За венцима су ношени барјаци и рипиде, а пратила их је почасна чета Првог пешадијског пука и војна музика која је све време свирала посмртни марш. Ковчези су били окружени почасним стражама артиљераца, и носили су их народни посланици и мештани овог краја. У пратњи су биле породице страдалих и народ југа Србије. Када је тужна поворка са посмртним остацима стигла на трг ту је накратко застала да би патријарх са свештенством служио парастос погинулима. Након тога су ковчези пострадалих пренети до Спомен капеле. Над одром мученика говор је одржао директор сурдуличке основне школе Петар Ристић, а потом су кости, лобање и „прах убијених Срба” положени у костурницу. Призор је био више него страхан. Патријарх је благим речима тешио ожалашћене породице, а извештач *Политике* из Сурдулице је с правом запазио да се радило о изузетно потресним моментима, у којима је хришћанско расуђивање било готово немогуће (*Политика*, 25.08.1924; *Време* 25.08.1924.).

После потресне церемоније краљ се повукао у просторије гимназије где је уприличен ручак за званице и породице пострадалих Срба које су дошле на откривање Спомен-костурнице. За ручком је краљевски пар заузимао централни део стола. Са десне стране краља седео је патријарх Димитрије, а са леве председник владе Давидовић. Како ред налаже, приликом здравице се монарх обратио окупљеним гостима рекавши да је имао чврсту жељу да 24. августа буде у Сурдулици не би ли се поклонили костима мученика и како би се лично захвалио грађанима на изградњи Спомен костурнице и гимназије. „Деца која се буду учила у овој школи, имаће се чему учити. Нема школе широм наше земље, која ће давати нараштајима, који кроз њу прођу, значајнију поуку о љубави према своме народу. Зато бих ја волео да у вашу школу, ову необичну кућу, којој је темељ од костију, долазе деца са свих страна. Мој ће син, када дорасте, поћи тим примером, нападајући се том класичном поуком” – изговорио је између осталог краљ окупљенима званицама у сурдуличкој гимназији и поручио им да сложено стоје у одбрану великих интереса словенског југа како жртве сурдуличких мученика не би биле узалудне. Пред гимназијом је краља чекао окупљени народ из свих крајева јужних српских земаља. По завршеном ручку, краљевски пар је изашао у двориште гимназије и разговарао са окупљенима, а затим у пратњи високих официра отишао у краћи обилазак санаторијума (*Политика*, 25.08.1924; *Време*, 25.08.1924; *Правда*, 25.08.1924.).

У поподневним часовима народ је почео да се разилази. Патријарх Димитрије је напустио Сурдулицу и возем отпутовао за Скопље – своју следећу станицу на путу до Пећи. У некадашњу престоницу цара Душана стигао је око 21 час. За разлику од њега, краљевски пар је са пратњом накратко посетио Врање. У Врању је монарх обишао касарну, а краљица америчку мисију, одакле су специјалним возом у друштву председника владе и

потпредседника Народне скупштине продужили за Скопље где су пристигли касно увече (Политика, 25.08.1924; Време, 25.08.1924; Правда, 25.08.1924.).

О дешавањима у Сурдулици 24. августа 1924. године нису извештавали само српски штампани медији. Речи о томе било је и у бугарској штампи. Медији блиски десници попут дневног листа *Мир* нису негирали злочине почињене у Сурдулици за време Првог светског рата, али су их приписивали "лудим и безочним" људима који су нанели штету бугарском народу. Редакција овог листа је оптуживала српски државни врх да сурдуличко страдање експлоатише до максимума како би пред међународном јавношћу дискредитовао позицију званичне Софије. Речи краља Александра на откривању Спомен-костурнице и гимназије новинари *Мира* оценили су као тактичне, док су незваничне изјаве патријарха Димитрија окарактерисане као „иступање из пастирских оквира” и вређање бугарског народа (Миръ, 27.08.1924.). Са друге стране новине Прапорец су пренеле реаговање бившег бугарског дипломате Косте Тодорова² у вези са поменом у Сурдулици. Тодоров се у име бугарских земљорадника и свих часних Бугара придружио жалости поводом сурдуличког страдања Срба истичући да бугарски народ није био аутор сурдуличких злочина него жртва оних који су га увукли у рат и послали његове синове да гину за рачун германских агената и немачког цара. Према његовом мишљењу, исти они који су вршили убијања у Сурдулици извршили су нове злочине над око 18.000 Бугара који су страдали након државног удара у Бугарској из јуна 1923. године (Пряпорец, 29.08.1924.). У име бугарске емиграције у Србији Тодоров је изнео уверење да кости и лобање сурдуличких страдалника неће бити споменик мржње према бугарском народу већ напомена да и српски и бугарски народ имају исте непријатеље који су у Софији поново на власти (Политика, 24.08.1924.).

Закључак

Сурдулица је једно од највећих стратишта српског народа на југу Србије у Великом рату (1915-1918). У њој је током бугарске окупације свирепо убијено више хиљада цивила. По ослобођењу земље грађани ове вароши су покренули иницијативу за подизање Спомен костурнице и гимназије у славу и част палих жртава. Радови на изградњи објеката почели су на Ви-

² Коста Тодоров (Москва, 1889 — Париз, 1947) био је бугарски новинар, политичар и дипломата. За време власти Бугарског земљорадничког народног савеза (БЗНС) обављао је функцију секретара Министарства спољних послова Краљевине Бугарске. Био је близак Александру Стамболијском. Деветојунским превратом 1923. године БЗНС губи власт, а Стамболијског убијају припадници ВМРО-а. Многи чланови и симпатизери БЗНС-а бивају ликвидирани, ухапшени или протерани из земље. Међу бугарским емигрантима нашао се тада и Коста Тодоров, који отпочиње сарадњу са властима у Београду на борби против ВМРО-а (Миленковић, 2018: 29-54).

довдан 1922. године, а коначно су завршени две године касније. Откривање и освештање Спомен костурнице са гимназијом уприличено је 24. августа 1924. године. Уколико узмемо у обзир степен националне жртве у Сурдулици (1915-1918), са сигурношћу можемо констатовати да се радило о догађају од посебног историјског значаја за српски народ и новостворену југословенску краљевину, што је препознала и тадашња државна елита.

Чин освећења Спомен капеле и преноса посмртних остатака сурдуличких страдалника обављен је у присуству краља, највиших представника војне и цивилне власти, поглавара СПЦ, релевантних локалних и друштвених чиниоца и мноштва народа. Тога дана је варош под Чемерником и Вардеником добила светилиште и јединствен споменик националног страдања и отпора окупаторском терору. Иако је највећи део писаних и материјалних трагова о овом дану, као и саму Спомен-капелу, бугарски окупатор уништио за време Другог светског рата (Трајковић 1983, 167), остали су новински текстови дневних листова да нас подсећају о тужној и потресној сурдуличкој церемонији. Захваљујући анализи извештавања најтиражнијих београдских и софијских дневних листова оног времена *Политике*, *Времена*, *Правде*, *Мира* и *Прапореца* изражавамо наду да смо бар делимично реконструисали слику о откривању Спомен-костурнице и збивањима у Сурдулици од 24. августа 1924. године.

Литература

1. Аврамовски, Џивко (1985). *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Београд: Институт за савремену историју.
2. *Време*, Београд 1924.
3. Дојчиновић, Рајка (2011). *Спомен-костурница у Сурдулици 1924-2010*, Сурдулица: Православна епархија врањска
4. Ђорић, Марија (2016). Насиље бугарских окупатора у Сурдулици за време Првог светског рата, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац: Народни музеј.
5. Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919.
6. *Миръ*, Софија 1924.
7. Миленковић, Тома (2018). *Политичка емиграција из Бугарске у Југославији 1923-1944*, Београд: Институт за савремену историју.
8. Музеј Српске православне цркве, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 7896.

9. Младеновић, Божица (2017). *Топлички устанак 1917*, Београд: Прометеј-РТС.
10. Пилиповић, Радован (2020). Сто година уједињења покрајинских цркава и васпоставање Патријаршије српске (1920-2020), *Православље*, бр. 1277, од 1. 06. 2020, 38-42.
11. *Политика*, Београд 1924.
12. *Правда*, Београд 1924.
13. *Пряпорец*, Софија 1924.
14. Стојанчевић, Владимир (1988). *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац: Народни музеј.
15. Трајковић, Александар (1983). *Дубока Долина. Документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915-1918*, Београд: Борба.
16. Хаџи-Васиљевић, Јован (1922). *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад: Застава.

UNVEILING OF THE MEMORIAL OSSUARY IN SURDULICA IN 1924**

Summary: The aim of the research is to reconstruct the events that marked the act of unveiling and consecrating the Memorial Chapel in Surdulica on August 24, 1924. Due to the lack and disappearance of primary historical sources which are the direct consequence of the repeated Bulgarian occupation in the Second World War, the question of building and unveiling of the Memorial Ossuary in Surdulica as a symbol of the suffering of the Serbian south (1915-1918) has not been thoroughly discussed in historiography. By critically analyzing the texts in the Serbian daily newspapers *Vreme*, *Pravda*, *Politika* and the Bulgarian daily newspapers *Mir* and *Praporec* we intended to give an insight into historical uncertainties on this topic. The research was conducted on the corpus of the newspapers published from 23-29 August, 1924. The unit of analysis was each individual text which had the unveiling of the Memorial Ossuary as a topic, as well as the testimonies of contemporaries about one of the greatest Bulgarian crimes in World War I. Facts concerning the preparations of the local and state authorities in the Surdulica ceremony have also been presented in the paper. In addition, the text provides information about invitees, the final appearance of the Memorial, the relocation of the remains of the Surdulica victims from the temporary crypt to the newly built Memorial Tomb, while some space is given to the presentation of the national media articles about Bulgarian brutalities.

Keywords: Memorial Ossuary, Surdulica, Bulgarian occupation, press, World War I

* dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

** This study was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-9/2021-14/200165).

Introductory Considerations

As a result of the inability of providing effective resistance to the numerous forces of the Central Powers coming from various directions, the army of the Kingdom of Serbia was forced to retreat to the island of Corfu in the late autumn of 1915. The territory of Serbia was occupied by the united Austro-Hungarian, Bulgarian and German troops. Based on the Secret Agreement reached on September 6, 1915 between the Kingdom of Serbia and the German Empire, after the collapse of the Serbian defense, Bulgaria was enabled to expand territorially by about 51, 425 square kilometers (Avramovski, 1985, p. 169-170). At the end of December 1915, the entire territory of southeastern Serbia and the Vardar part of Macedonia was under the control of Bulgarian troops. These areas were annexed by the capital Sofia and two military-administrative areas were formed there – the seat of the Morava military inspection area was in Niš, while the Macedonian one was in Skopje (Stojančević, 1988, p. 57).

During the three-year occupation administration in southeastern Serbia, the Bulgarian soldiers and the Komitas committed countless crimes against the Serbian people. The barbarities of the occupiers began during the fighting in 1915, when Serbian prisoners and casualties were killed. Also, 114 wounded people disappeared without a trace from the central military hospital in Štip after the collapse of this place. A similar fate befell a group of 150-200 Serbian soldiers and many other war prisoners who were brutally killed in the town of Ljuboten on the road between Štip and Radovište. Before they were killed, the prisoners had been robbed and abused and their mistreatment was contrary to the law and customs of war. (Report of the Inter-Allied Commission selected to ascertain all violations of the Hague Conference and international law committed by Bulgarians from 1915-1918, Belgrade, 1919, p. 2).

After the establishment of the Bulgarian system of government, a conflict with the Serbian civilian population also began. Without any court proceedings, the occupier arrested and murdered priests, teachers, merchants, incumbents, lawyers and citizens whose only guilt was belonging to the Serbian national corpus. More than 200 clergymen were killed, including high church dignitaries and the Skopje Metropolitan Vićentije Krdžić, who was killed on the Prizren-Skopje road, somewhere near the Kačanica gorge, after which the executioners burned his body. Motives for the implementation of such criminal policy should be sought in their intention of decapitating Serbian people. Moreover, the Great Bulgarian military and political strategists were convinced that with the destruction of Serbian intellectual and spiritual elite, the Bulgarian national identity would be easily imposed, which caused more prominent Serbs to be the first people attacked by the occupation authorities.

Having come with the belief that the territory of southeastern Serbia was actually a Bulgarian territory inhabited by old Bulgarians, the occupier prohib-

ited the use of Serbian language, names, symbols, letters and books. Monuments and traces of the Serbian past had been erased, books and worship services in Serbian had been forbidden, while documents and inscriptions in many churches and monasteries had been forged. Along with the policy of de-Serbianization, the Bulgarian national feeling was forcibly imposed; instead of Serbian schools, Bulgarian schools were opened, where the attendance was mandatory. The population was forced to participate in the rituals of Bulgarian patriotism. Bulgarian writers and scientists gave lectures throughout Pomoravlje and southern Serbia on “the Bulgarian character” of the mentioned areas, while the maximum exploitation of enslaved Serbia was carried out with the introduction of taxes, requisitions and imposts on the population (Report of the Inter-Allied Commission selected to ascertain all violations of the Hague conference and international law committed by Bulgarians in occupied Serbia from 1915-1918, Belgrade, 1919, p. 2-8).

Nevertheless, despite the maximal engagement of Bulgarians, the policy against Serbian people did not bring the desired results. Even in the first months of the occupation, the Serbian people offered passive resistance to Bulgarization, which was quickly transformed into an open armed rebellion at the beginning of 1917 (Mladenović, 2017, p.10). Having realized that they could not impose the Bulgarian character in southeastern Serbia without coercion, the occupation forces decided to achieve their goal by exercising violence and committing mass crimes. In that sense, the governments and the military leaders of the Kingdom of Bulgaria used regular armed formations and Bulgarian Komitas to commit greatest crimes. From the late autumn of 1915 until the end of war, the terror and killings of Serbs in the Military Inspection Area of Morava were occurring every day. The town of Surdulica stood out by the number of killed Serbs and countless atrocities committed by the Bulgarians. Under the excuse that the arrested Serbs from Vranje, Leskovac, Niš, Prokuplje, Gjilan and Kumanovo were being taken to internment to Sofia, the Bulgarians chose Surdulica as the training ground for plundering and mass executions of the enslaved civilian population (Hadži-Vasiljević, 1922, p. 71).

After the end of the war and the liberation of southern Serbia in 1918, a thorough investigation into Bulgarian crimes and brutalities that took place in the areas below Vardenik and Čemernik was carried out, and it was done by both national and foreign experts. Based on the exhumation of corpses from the mass graves near Surdulica, the Swiss criminologist, Dr. Archibald Reiss stated that the Bulgarian authorities had killed about 3,000 Serbs in that area, while the American journalist, William Drayton described Surdulica as the largest “slaughterhouse” of Serbian people. The data from the peace conference in Paris (1919-1920) testify that about 6,000 Serbs were killed in Surdulica and its surroundings, while the findings of the Ministry of Religion of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes suggested there were about 8,000 people killed (Đorić, 2016, p. 124-125). After the World War I, in the Serbian press one could

also find the data that the number of Surdulica victims was much higher than the numbers shown in the official statistics and that it was reaching the number of 10,000 people. (*Politika*, June 28, 1922). Regardless of the various data, the stated facts unequivocally indicate that Surdulica is one of the largest execution sites of Serbian people from the south of Serbia in the Great War.

After the retreat of the Bulgarian troops and liberation, the citizens of Surdulica formed the Committee for building a monument to brutally murdered Serbs (1915-1918). Also, the committee worked on the exhumation of the bodies of the Surdulica victims, as well as on providing funds for the construction of the Memorial Chapel with an ossuary in which their remains would be permanently buried. The first donation of 170 napoleons in gold for the construction of the monument was found in the suits of the killed Serbs during the exhumation. Soon, the citizens, the state and King Alexander I provided further support in contributions and subsidies for the construction of the Memorial Ossuary and the four-grade high school in honor of the murdered Serbs (Trajković, 1983, p. 161-163). The project of the Memorial Ossuary with the high school was designed by the architects Petar J. Popović and Vasilije Androsov (Museum of the Serbian Orthodox Church, the Legacy of Petar J. Popović, inv. No 7896). The works on its construction began on June 28, 1922 when Dr. Ivan Ribar, the president of the National Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes laid the foundation stone in the presence of a certain number of ministers and members of Parliament (Dojčinović, 2011, p.44).

The Unveiling of the Memorial Ossuary

The long-term engagement of the Committee of the Surdulica Patriots in preserving the memory of the victims of the Bulgarian terror carried out against Serbs from the regions of Southern Serbia during World War I resulted in the construction and the ceremonial unveiling of the Memorial Ossuary and Memorial High School in Surdulica. The act of unveiling and consecrating this unique monument, held on August 24, 1924 was attended by King Alexander I, Queen Maria, Patriarch Dimitrije Pavlović and the representatives of the highest state leadership. Also, the large number of families of the victims of Bulgarian crimes also attended the event. On that day, Surdulica was given its sacred place, which reminded the citizens of the Kingdom of Yugoslavia of the suffering of thousands of civilians because they belonged to Serbian people (Trajković, 1983, p. 166). It was a sad ceremony which had a special importance for the Kingdom of SCS and about which the national and Bulgarian print media exhaustively reported.

Furthermore, the first date set for the unveiling of the Memorial Chapel was Tuesday, August 19, 1924. Both the committee and the local authorities accelerated the preparations because the arrivals of the king, members of the

government, representatives of the National Assembly, numerous members of Parliament, the Patriarch, the Metropolitan Varnava, the Bishop Dositej of Niš, rectors and professors of the University of Belgrade, members of the International Committee for the Excavation of Bones in Surdulica, the army, members of the National Defense and other civic associations, as well as the families of the victims of Bulgarian crimes, such as the priest Dimitrije Mijajlović with his son, Svetozar Nedeljković, a well-known shoemaker from Leskovac and Đorđe Tasić, a teacher from Leskovac were expected. In addition, a special train from Belgrade was organized for the participants of the ceremony and the leading invitees were expected to arrive in Vladičin Han, on August 19, at 6 a.m. (*Vreme*, 9 August, 1924). Soon, the decision to unveil the Memorial Ossuary on August 19 was changed at the session of the government of the Kingdom of SCS. At the session on August 10, 1924, the government decided to postpone the sad ceremony in Surdulica for five days and hold it on Sunday, August 24 (*Pravda*, 11 August, 1924).

Just prior to the announced event, the daily newspaper *Vreme* printed a letter entitled: *Ahead of the ceremonies in Surdulica*, written by the professor Petar M. Ilić, in which this educator, as a contemporary of the event, reminded the public of the Bulgarian crimes from the period of the Second Balkan War and the Great War (1915-1918), especially emphasizing Surdulica, Jelašnica and Arapova Dolina as places of the great suffering and “the disgraceful acts of Bulgarian leaders”. In a text sent to the editorial board of *Vreme* as a reaction to the reporting of the daily press in Sofia, Dr. Ilić expressed the view that despite of all atrocities of the occupiers, which were documented by Dr. Archibald Reiss, Dr. Jovan-Hadži Vasiljević, Dragiša Vasić and Sreten Dinić, he still believed in the possibility of the reconciliation of Serbian and Bulgarian people. According to Ilić, such a situation was feasible by changing the nature and character of Bulgarian statesmen and politically educating people in the spirit of reconciliation and fraternal agreement (*Vreme*, 22 August, 1924).

While the state leadership was making the last preparations for the journey to Surdulica, with this letter, the public was briefly reminded of the suffering of Serbs during the Bulgarian occupation of southeastern Serbia. On Saturday, August 23, King Alexander and Queen Maria were travelling from Mladenovac to Topola, and from Topola they continued their journey to Vladičin Han by the court train (*Pravda*, 23 August, 1924). On the same day, by the government’s decision, the Prime Minister Ljubomir Davidović, the Chief of the Cabinet, Mr. Vlajić, the Minister of Defense and Navy, General Stevan Hadžić, Minister of Agriculture Franc Kulovec and the Deputy Speaker of the National Assembly, Ljubomir Bakić started their journey from Belgrade to Surdulica (*Vreme*, 23 August, 1924; *Pravda*, 24 August 1924).

On August 23, the day before the consecration of the Memorial Ossuary and high school, Surdulica was decorated with tricolors and black flags. A triumphal arch was made in the town, on which the names of gorges, pits and

thickets were written with golden letters, and where Bulgarian soldiers and Komitas had brutally killed and buried Serbs during the war. Vrla Reka, Dubrava, Stojkova Šuma, Duboka Dolina, Radićeva Bara, Kalifer, Vlaski Do are the places where many priests, teachers, peasants, women, children, old people and all those opposing the policy of Bulgarization lost their lives. Not far from the triumphal arch, the outlines of the chapel could be seen standing next to the building of the high school, which was completed in 1923. Although unconsecrated, the high school started working immediately after the construction works were completed and 140 students of all four grades were already attending classes. On the high school's first floor there was a large ceremonial hall, and on its ground floor, a classroom decorated with the map of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and there was even a space for physical education; the chapel built next to the high school had a tiled floor under which one could directly descend into the ossuary. It was a space intended for the burial of the found remains of Surdulica victims. Also, the construction of this memorial site cost nearly two million dinars; 800,000 dinars were donated by the state, 100,000 dinars were donated by King Alexander I and the rest collected from the voluntary donations of citizens and families of the victims (*Politika*, 24 August, 1924).

Expecting the arrival of the king, the citizens of Surdulica built a triumphal gate on which: "Welcome our dear king, the sanctifier of the saints' tombs" was written (*Politika*, 24 August, 1924). In addition to the state leadership and the political elite, Patriarch Dimitrije was also travelling to the south on August 23. After serving the Holy Liturgy in the Belgrade Cathedral on Saturday, accompanied by the high church dignitaries, he went to the ancient city of Peja, where his enthronement¹ was planned with the support of the state authorities. On that trip, Patriarch's first place to visit was Surdulica, where he was expected to take part in the holy act of relocating the remains of the Surdulica victims from the temporary to the newly built Memorial Ossuary and its consecration. In the announcement of the ceremony, the daily newspaper *Vreme* published the *Biographies of the known victims of Bulgarian terror in Surdulica*, which contained basic information about them, and then stated that the Serbian people had almost no great commemorations like other nations whose history was not their enemy, but was rather marked by sad and tragic ceremonies like that of Surdulica (*Vreme*, 24 August, 1924).

Announcing the consecration of the Memorial object in Surdulica, on August 24, 1924 the daily *Politika* published an excerpt from the report on the Bul-

¹ Metropolitan of Belgrade and the Archbishop of Serbia, Dimitrije Pavlović, was elected the Patriarch of the united Serbian Orthodox Church. Due to the time required for the reorganization of the Serbian Orthodox Church after the unification of the provincial church organizations into a single system, the enthronement of Patriarch Dimitrije took place in the Patriarchate of Peja, four years into the election. The Holy Synod of Bishops had a session on August 26-27, 1924 and the act of enthronement began with the festive worship service attended by King Alexander I (Pilipović, 2020, p. 40-41).

garian crimes written by the professor of the University of Lausanne, Dr. Archibald Reiss and submitted on December 18, 1918. In the report, the Swiss criminologist stated that he had personally and with the help of Bulgarian documents found out that between two and three thousand civilians from various parts of the occupied country were killed in Surdulica. According to his research, among the victims were people who were buried alive, stoned and covered with dirt in the pits. Moreover, the decisions about killings were made on the spot and were carried out immediately under the control of a special commission led by a Bulgarian army colonel, Stojan Jurkov. According to Reiss, severely ill people were killed, 70 people from Surdulica were interned, 200 young men were recruited for the Bulgarian army and anything of a greater value was taken from the civilian population. Serbian books and monuments were destroyed, the Serbian church was turned into a schismatic one and the Serbian population was forced to work without any wages and threatened with death (*Politika*, 24 August, 1924).

Having in mind such degree of the suffering, shown through the perspective of a neutral expert, it is understandable that on August 24, 1924 the highest representatives of the spiritual and state authorities of a nation, the king and the Patriarch gathered in Surdulica. The citizens of Surdulica expected the arrival of the Patriarch at 8 a.m. and the arrival of the monarch two hours later. However, around seven o'clock, during the morning service in the church in Surdulica, Patriarch Dimitrije had arrived in the town. In front of the high school, he was welcomed by the principal of this educational institution, Ljuba Aleksić and was shown the building. Then, the patriarch went to visit the church, located opposite the high school, where he was welcomed by the Archpriest of Surdulica, Srebrn Blagojević. In the meantime, the streets of Surdulica were crowded with people who had come to town from all parts. Shortly after the arrival of the patriarch, the Prime Minister Ljuba Davidović arrived, accompanied by the ministers (*Politika*, 25 August, 1924).

Around 9:30 a.m., the royal couple arrived at the Vladičin Han railway station by the court train. The king's escort on the train consisted of the court marshal, General Jevrem Damjanović, the commander of the King's Guard, General Petar Živković and the court minister, Dragomir Janković. They were greeted at the station by the commander of the Third Army District, Božidar Terzić and the commander of the Morava Division, General Josif Kostić. Half an hour later, on the bridge near Vrla Reka, the Karađorđevićs were welcomed by the president of the municipality of Surdulica, Jakov Ivanović, who offered them bread and salt, according to the old Serbian custom. In front of the second town gate, the monarch was welcomed by the Prime Minister, ministers, Members of Parliament from the area of Vranje: Živojin Rafajlović, Toma Popović, Vlajko Kocić, Stojan Kostić, Hrista Prikić, Proka Stanković and the Bosnian MP, Marko Đaković. On behalf of the Chetniks, Kosta Pećanac and Ilija Trifunović greeted him, and on behalf of the Association of People with Disabilities, Captain Mića Vojnović.

Representatives of other associations and organizations were also present. As the procession moved towards the high school, led by the king, the gathered people greeted him, and the entire gathering was secured by the Belgrade police. Before they reached the memorial high school, the king and the queen visited the church of Surdulica. They were welcomed by the archpriest Blagojević, and at the entrance of the church the king was welcomed by Patriarch Dimitrije and Metropolitan Varnava Rosić. Also, an honorary troop of the King's Guard was lined up in front of the church, while the cavalry squadron was on its left. The royal couple was greeted by the members of the Sokol movement, after which King Alexander and Queen Maria took a special place on a grandstand in front of the high school and the church dignitaries began the consecration of both the chapel and the high school (*Politika*, 25 August 1924; *Vreme*, 25 August 1924). At the entrance of the Memorial Chapel with the crypt that formed the right wing of the high school building, the words (with golden letters) were inscribed: "In 1924, in the name of the government of HRH King Alexander I and Patriarch Dimitrije, a monument is erected to brutally killed Serbs in Surdulica 1915-1918" (*Pravda*, 25 August, 1924).

After the consecration, the principal of the high school, Ljuba Aleksić, addressed the audience, reminded them of the Bulgarian crimes (1915-1918) and explained how the citizens of Surdulica came up with the idea of building a memorial chapel and a high school. According to Aleksić, when the excavations of the victims' remains began, 40 napoleons were found in a coat of one of the killed and buried Serbs. Although the Bulgarians had the habit of searching and robbing all prisoners before killing them, they did not notice this money. Therefore, it was decided that it would be the first contribution to the construction of the monument (*Politika*, 25 August 1924). Continuing his address to people who gathered, Aleksić concluded: "This, and for this region, a magnificent high school building and this modest, but beautiful chapel, whose consecration you have witnessed today, will not only be a shelter for the remains of the innocent Serbs brutally killed by the Bulgarians, but will also be an eternal witness of Bulgarian crimes. There, the youth will not only receive knowledge and faith, but will also be taught love for the king and the fatherland. The high school building and the Chapel will forever remain a visible sign of recognition and national gratitude to those innocent Serb martyrs. However, this monument will serve all our enemies, and especially the Bulgarians for the eternal memory. It will always tell you: you, Bulgarians brothers, may destroy and exterminate us, but in the end, we shall win" (*Vreme*, 25 August, 1924).

After the address of the high school's principal, the transfer of the remains of the Surdulica victims from the temporary chapel to the Memorial Ossuary took place. When the excavations were finished, the bones of the victims were preserved on a slope below the town itself, in a small village chapel with a wooden cross, located at the place where the Bulgarian crimes were committed (Duboka Dolina). During the transfer, they were placed in ten coffins and

brought in front of the town. The king and queen stood in front of the chapel, and the procession was moving from the entrance to Surdulica, across the main square towards the Memorial Ossuary. A cross was carried at the head of the procession, and next to it were two girls holding candles, whose parents had been murdered in the Bulgarian terror. Behind them, twelve wreaths were carried and the wreath of the royal family was made of the silver laurel leaves, with the inscription: "To our martyrs, Alexander and Maria" on its ribbon. Flags and liturgical fans were carried, accompanied by the honorary troop of the First Infantry Regiment and military music played a funeral march. The coffins were surrounded by the honorary artillery guards and were carried by the Members of Parliament and local people, while the victims' families and people from Southern Serbia followed them. When the procession arrived at the square, the Patriarch and the priests started the memorial service. After the memorial service, the coffins of the victims were transferred to the Memorial Chapel. The principal of the primary school in Surdulica, Petar Ristić, gave a speech over the victims' coffins, after which the bones, skulls and "ashes of the killed Serbs" were placed in the Ossuary. The Patriarch tried to comfort the grieving families with words of hope and the reporter of *Politika* described these moments as utterly upsetting, in which the Christian reasoning was almost impossible (*Politika*, 25 August, 1924; *Vreme* 25 August, 1924).

After the ceremony, the king headed for the high school, where a lunch was organized for the guests and victims' families who attended the unveiling of the Memorial Ossuary. At the lunch table, the royal couple was sitting in the central part, the Patriarch on their right and the Prime Minister Davidović on their left. According to the protocol, during the toast, the monarch addressed the guests, saying that he had a strong desire to be present in Surdulica on August 24 in order to pay homage to the victims and personally thank the citizens for the construction of the Memorial Ossuary and the High School. "The children who receive knowledge in this school will have something to learn. There is no school across our country that will give generations who pass through it, a more significant lesson of love for their nation. That is why I would like all children, from all parts, to come to this school, this unusual house whose foundation was laid on the bones. When he grows up, my son will also follow this example and will learn this classic lesson", added the king in his address to the guests and told them to stay united in defending the great interests of the Slovenian south, so that the suffering of the victims would not be in vain. Coming from all southern parts of the Serbian country, the gathered mass was waiting for the king in front of the high school. After lunch, the royal couple spent time in the courtyard of the high school, talking to people, and then, accompanied by high-rank officers went to a short visit to a sanatorium (*Politika* 25 August 1924; *Vreme*, 25 August, 1924; *Pravda*, 25 August, 1924).

In the afternoon, the crowd began to disperse and the Patriarch left Surdulica and traveled to Skopje by train, his next stop on the way to Peja. He arrived

to the former capital of Emperor Dušan at 9 p.m. Unlike the Patriarch, the royal couple paid a short visit to Vranje. In Vranje, the king visited the barracks and the queen visited the American mission, from where they continued their journey to Skopje by a special train, accompanied by the Prime Minister and the Deputy Speaker of the National Assembly and arrived in the evening hours (*Politika*, 25 August 1924; *Vreme*, 25 August, 1924; *Pravda*, 25 August, 1924).

The events in Surdulica on August 24, 1924 were not reported only by the Serbian print media, but also by the Bulgarian print media. Media close to the right-wing, for example the daily *Mir*, did not deny the crimes committed in Surdulica during the World War I, but attributed them to the “crazy and ruthless” people who caused damage to the Bulgarian people. The editorial office of *Mir* accused the Serbian state leadership of maximally exploiting the suffering in Surdulica in order to discredit the position of Sofia in the eyes of the international public. King Alexander’s words during the unveiling of the Memorial Ossuary had been interpreted as tactical by *Mir*, while the unofficial statements of Patriarch Dimitrije were characterized as “stepping out of the shepherd framework” and insulting the Bulgarian people (*Mir*, 27 August, 1924). On the other hand, the newspaper *Praporec* reported on the reaction of the former Bulgarian diplomat, Kosta Todorov² regarding the commemoration in Surdulica. On behalf of all Bulgarian farmers and honorable Bulgarians, Todorov joined the mourning for the Serbs who were killed in Surdulica. Also, Todorov emphasized that Bulgarian people were not the executors of the crimes in Surdulica, but the victims of those who involved them in the war and sent their sons to die for German agents and the German emperor. According to him, the same people who committed crimes in Surdulica had also committed crimes against 18,000 Bulgarians who died in the coup in June 1923 (*Praporec*, 29 August, 1924). In the name of the Bulgarian emigration in Serbia, Todorov expressed the belief that the remains of the Surdulica victims would not be a monument of animosity towards Bulgarian people, but a note that both the Serbian and Bulgarian people have the same enemies who are in power again in Sofia (*Politika*, 24 August, 1924).

Conclusion

Surdulica is one of the largest execution sites of Serbian people in Southern Serbia in the Great War (1915-1918) and the place where thousands of civil-

² Kosta Todorov (Moscow, 1899 – 1947, Paris) was a Bulgarian politician and diplomat. During the rule of the Bulgarian Agrarian National Union (BANU) he performed the function of the Secretary of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Bulgaria. He was very close to Aleksandar Stamboliyski. After the coup on June 9, 1923, BANU lost power and Stamboliyski was killed by the members of the IMRO. Members and supporters of the BANU were killed, arrested or expelled from the country. Kosta Todorov, who was among the Bulgarian migrants at the time, began cooperating with the Belgrade authorities in the fight against the IMRO (Milenković, 2018, p. 29-54)

ians were brutally killed during the Bulgarian occupation. After the liberation of the country, the citizens of this town launched an initiative to construct the Memorial Ossuary and the high school in honor of the victims. The works on the construction of the objects began on June 28, 1922 and were completed two years later. The unveiling and consecration of the Memorial Ossuary with the High School was held on August 24, 1924. If we take into consideration the degree of the national sacrifice, we can state with certainty that it was an event of a special historical importance for the Serbian people and the newly formed Kingdom of Yugoslavia, which was recognized by the state elite at the time.

The act of the consecration of the memorial chapel and the transfer of the remains of the Surdulica victims was performed in the presence of the king, the highest representatives of the military and civilian authorities, leaders of the Serbian Orthodox Church, many important local and social factors and people. On that day, the town under Ćemernik and Vardenik received a sanctuary and a unique monument of national suffering and resistance to the terror of the occupier. Although greater part of the written and material evidence of this day, as well as the Memorial Chapel itself, had been destroyed by the Bulgarian occupier during the Second World War, newspaper articles remained to remind us of the sad and upsetting Surdulica ceremony. Thanks to the analysis of the reports of the highest selling daily newspapers in Belgrade and Sofia of that time, *Politika*, *Vreme*, *Pravda*, *Mir* and *Praporec*, we express hope that we have at least partially reconstructed the picture of the unveiling of the Memorial Ossuary and the events in Surdulica that took place on August 24, 1924.

References

1. Avramovski, Živko (1985). *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914-1918*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.
2. *Vreme*, Beograd 1924.
3. Dojčinović, Rajka (2011). *Spomen-kosturnica u Surdulici 1924-2010*, Surdulica: Pravoslavna eparhija vrañska
4. Ćorić, Marija (2016). *Насиље бугарских окупатора у Сурдулици за време Првог светског рата, Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату*, Лесковац: Народни музеј.
5. Извештај међусавезничке комисије, одређене да констатује све повреде, Хашке конференције, и међународног права, учињене од Бугара у заузетој Србији од 1915—1918. године, Београд 1919.
6. *Миръ*, Софија 1924.
7. Миленковић, Тома (2018). *Политичка емиграција из Бугарске у Југославији 1923-1944*, Београд: Институт за савремену историју.
8. Музеј Српске православне цркве, Оставина Петра Ј. Поповића, инв. бр. 7896.

9. Младеновић, Божица (2017). *Топлички устанак 1917*, Београд: Прометеј-РТС.
10. Пилиповић, Радован (2020). Сто година уједињења покрајинских цркава и васпоставање Патријаршије српске (1920-2020), *Православље*, бр. 1277, од 1. 06. 2020, 38-42.
11. *Политика*, Београд 1924.
12. *Правда*, Београд 1924.
13. *Пряпорец*, Софија 1924.
14. Стојанчевић, Владимир (1988). *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац: Народни музеј.
15. Трајковић, Александар (1983). *Дубока Долина. Документи о бугарским злочинима у Сурдулици 1915-1918*, Београд: Борба.
16. Хаџи-Васиљевић, Јован (1922). *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад: Застава.